

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 13-14-15
1995-1996-1997

İstanbul 1997

Son Devir Dîvan Şâirlerimizden HERSEKLİ ÂRİF HİKMET BEY

*Doç.Dr.Hasan AKSOY**

İbnülemin Mahmut Kemal'in kısaca "Mü'min-i Sahîhu'l-I'tikad" bir zât olarak tavsif ettiği son devir şairlerimizden Hersekli Ârif Hikmet Bey, umumiyetle klasik edebiyatımızın gelenekleri arasında kalmış, ele aldığı konular itibarıyla de daha çok dindışı mevzulara ağırlık veren bir edebiyatçı kimliğiyle tanınmıştır. Bu yazımızda onun hayatı hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, ağırlıklı olarak ortaya koyduğu bu dindışı görünümü yanında, yazdığı dönemin İslâmî havası ve tasavvufî hayatından etkilenerek şiirlerinde dinî ve tasavvufî konulara eğildiğini hattâ bazı şiirlerinde bir tarikat ehli gibi bu edebiyatın gereklerini ifâ ettiğini belirtmeye çalışacağız.

Hersek Valisi İstolçalı Alipaşazâde Zülfikar Nâfiz Paşa ile Çerkez Ayşe Hanım'ın oğlu olan Hersekli Ârif Hikmet, 16 Ramazan 1255 (23 Kasım 1839) tarihinde Mostar'da doğmuştur.

İlk tahsiline aile çevresinde başlamış, babasının ve dedesinin vefatları üzerine ailesiyle birlikte Hersek'ten Bosna'ya, bir süre sonra da Bursa'ya gitmiştir. Tahsiline 1270'te (1854) geldiği İstanbul'da devam etmiştir. İki sene sonra Mektûbî-i Sadâret-i Âli Kalemî'ne memur olan Arif Hikmet Bey yedi sekiz sene kadar süren bu görevinden istifa ederek Bosna ve Hersek'e beş altı ay süren bir seyahate çıktı. Dönüşünde Muharrem 1285'te (Mayıs 1868) Cevdet Paşa'nın sevkıyla Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Muhâkemât-ı Cezâiyye Zabıt kâtipliğine tayin edildi. Zilkade 1285'te (Mart 1869) Temyîz-i Hukuk Dairesi Zabıt kâtipliğine, iki sene sonra Dersâdet (İstanbul) Birinci Hukuk Dairesi mümeyyizliğine, bir yıl sonra da Mahkeme-i İstînaf Hukuk Kısmı mümeyyiz-i sâniliğine tayin edilmiştir.

Rebûlâhir 1297'de (Mart 1880) görevinden istifa etmesinin ardından Erzurum (1300/1883), Bursa (1302/1885), üç sene sonra Manastır, Yanya (1306/1889), Kas-

* M. Ü. İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

tamonu (1309/1892), ertesi yıl Adana ve Cezâir-i Bahr-i Sefid (Ege ve Akdeniz adaları, 1313/1895) Merkez Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dairesi reisliği yaparak Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde bulunan Arif Hikmet 12 Cemâziyelevvel 1315 (9 Ekim 1897) tarihinde de Dersaâdet İstînaf Mahkemesi âzâlığına tayin edilerek İstanbul'a dönmüştür. Safer 1318'de (Haziran 1900) Dersaâdet İstînaf Hukuk Mahkemesi başkanlığında görev yapmış ve arkasından da Receb 1319'da (Ekim 1901) Mahkeme-i Temyîz azalığına terfi etmiştir.

Hersekli Ârif Hikmet Bey boğazında beliren ve bir sene kadar süren kanser sebebiyle 22 Safer 1321 (20 Mayıs 1903) tarihinde vefat etmiş, Fâtih Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Topkapı Kabristanı'nda annesinin yanına defnedilmiştir. Arif Hikmet Bey'in kısa süreli iki evliliği dışında hayatı yalnız geçmiş, çocuğu olmamıştır.

Kendisini yakından tanıyan ve hakkındaki bilgilerin çoğunun kaynağını teşkil eden İbnülemin Mahmud Kemal'e göre Hersekli Ârif Hikmet, Peygamber'e ve Kur'an'a son derece bağlı, duygulu bir insandır. Ancak heyecanlı, taşkın ve kabına sığmaz mizacı onu derbeder, disiplinsiz ve rind bir yaşayışa sevk etmiş, bu yüzden de Encümen-i Şuarâ şairlerinin çoğu gibi içkiye müptelâ olmuştu. Bununla beraber İbnülemin onun hayatının son yıllarında bu halinin salâh kesbettiğini ve hayat felsefesini sıhhat, hesabını bilmek, iyi ahlâk ve kalbi zikrullahla meşgul etmek şeklinde dört esasa bağladığını söyler.¹ Hersekli, bu coşkun mizacıyla dini daha çok duygu ve cezbe halinde yaşamak istemiş, bu yüzden de tek bir tarikatın disiplini altına girmek yerine, aradığı iç huzurunu teskin edecek birçok tekkeye devam etmiştir. Böylece Bektaşî, Kadîrî ve Mevlevî dergâhlarında icra edilen âyin ve zikirlerle aynı vecd ve heyecanla katılmıştır.² Divanında Kur'an'a, İslâm'a, Peygamber'e bağlılığı yanında bu üç tarikatın, hatta Üveysilik ve Melâmîliğin de izleri görülmekte, Hacı Bektâş-ı Vefî, Abdülkadir-i Geylânî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî hakkında ögücü mısra ve beyitler bulunmaktadır.³

Onun "Hasbihal" başlıklı şiirindeki:

"İlâhî dehri yoktan var edersin
Nebûdî bûd ile devvâr edersin

Tezâdî eyleyip mîzân-ı hikmet
Kemâl-i kudretin izhâr edersin

1 Bu hususlar için bk. Hersekli Ârif Hikmet, *Divan*, nşr. İbnülemin Mahmut Kemal, İstanbul 1334, naşirin mukaddimesi, s. 47-52.

2 Bk. Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet*, Ankara 1987, s. 24-26.

3 Bk. *Divan*, s. 90-93.

Zuhûrun perde eylersin zuhûra
Cemâl-i vahdetin istâr edersin

Kime sevdâ-yı aşkın yâr olursa
Cihânı başına ağıyâr edersin"⁴

beyitleri Allah'ın büyüklüğünü, kudretini azametini dile getirdiği ince, hisli söyleyişlerdir.

Yine onu şahsen tanımış ve takdir etmiş olan Mehmed Âkif, hususi hayatında zaman zaman haşin, kırıcı ve müstehzi olan Hersekli'nin bu davranışlarını âdâb bilmeyen, İslâm'a saygısız, cahil ve anlayışsız insanlara karşı gösterdiğini söyleyerek ona hak verir.⁵ Fikre, inanca saygılı, fikir hürriyetinden yana idi. Kendisi hakkında söylediği " Ben kimseye benzemem, hatta yazım da başkasının yazısına benzemez." şeklindeki ifadesi M. Kemal İnal'ın da belirttiği gibi onun "nev'i şahsına münhasır bir kişi" olduğunu göstermektedir.⁶Ona göre "Müslümanlık tarîk-i Hak'ta kahramanlıktır."⁷

1861-1862 yıllarında özel toplantılarla faaliyet gösteren Encümen-i Şuarâ'da, grubun hemen hemen en genç (yirmi iki yaşında) şairi olduğu halde, toplantıların çoğunun Hersekli'nin Lâleli'de Çukurçeşme'deki konağında yapılması, çağdaşları arasında itibarlı bir şair olduğunu gösterir. Nitekim kaynaklarda, Encümen-i Şuarâ meclislerinde Hersekli'nin nüfuzlu şahsiyetinden ve sözlerinin dikkatle dinlendiğinden gıpta ve takdirle bahsedilmiştir. Olağan üstü bir hâfızası olan Hersekli'nin bu meclislerde ezberinden pek çok Türkçe, Farsça ve Arapça, ayrıca irticâlen kendi şiirlerini de gür bir sesle okuduğu kaydedilmektedir.⁸

Hersekli Ârif Hikmet, mensubu bulunduğu Encümen-i Şuarâ'nın diğer şairleri gibi genellikle dîvan şiirine bağlı kalarak ona yeni bir hamle kazandırma yolundadır. Şiirlerinde de bu geleneğin özellikleri görülür. Dîvan edebiyatındaki nazîre geleneğine o da uyumuş, Nâîlî, Fehîm, Neşâtî, Vecdî, Güftî, Nâbî, Nedîm vb. şairlere nazîreler yazmıştır. Ayrıca Encümen-i Şuarâ şairlerinin de birbirlerine nazîreleri vardır. Hersekli, kendisine üstat kabul ettiği Leskofçalı Galib'in tavsiyesiyle Nâîlî-i Kadîm'in tarzını benimsemiş ve Nâîlî'ye yirmi dokuz, Fehîm'e de on altı nazîre yazmıştır.⁹ Nitekim

"Olaydı dâd-ı felek renciş-i sitâdı kadar
Bulurdu feyz-i tabîi cihân mürâdı kadar"

4 Bk. *Divan*, s. 93.

5 Bk. *Safahat*, nşr. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987, s. 516-517.

6 Bk. *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930, s. 640.

7 İbnülemin Mahmut Kemal, *Divan*'ın mukaddimesi, s. 48.

8 Bk. M. Âkif Ersoy, *a.g.e.*, s. 512-513.

9 Metin Kayahan Özgül, *a.g.e.*, s.35.

matları ile başlayan “Neşîde”si Nâilî’ye yazdığı bir naziredir¹⁰.

Hersekli’nin şiirleri arasında tasavvuf geleneğinden gelen çok defa didaktik ve hikemî parçalar da vardır. Tasavvufî neşve ve coşkunluk gösteren lirik beyitlere nâdir rastlanır. “Hasbihâl berâ-yı Nefs-i Nâtika” başlığını taşıyan şiirinde yer alan:

“Bu çâr bâğ-ı heveste garîbsin hayfâ
Bilinmedi sıfat u nâm u şânın ey bülbül

Lisân-ı aşk u tecellîden olmayan âgâh
Sanır ki kuş dili söyler zebânın ey bülbül

Ne anladın bu sarâ-yı sipenc-i fânîde
Nedir hülâsası âyâ cihânın ey bülbül

Tesettür eyleme kim ayn-ı zâtısın Hakk’ın
Nihân değil bize râz-ı nihânın ey bülbül”¹¹

onun bu tarzda söylediği beyitlerdendir.

Onun melâmet ehlini övdüğü, kaba softaları tenkit ettiği “Manzûme “ başlıklı şiirinde yer alan şu beyitler de Fuzûlî’nin “Su Kasidesi”ndeki bir beytinde bu hususta söylediklerini hatırlatan, harâbât ehlini öne çıkaran ifadelerdir:

“Fürûg-ı sâgarı âyîne-i âlem-nümâ buldum
Cihânda kûşe-i meyhâneyi câ-yı safâ buldum

Cihân gerçi tecelligâh-ı takdîrâtır ammâ
Harâbât âleminde başka bir feyz-i hüddâ buldum

Berîdir çirk-i teşvîşât ü şirk-i hod-nümâyîden
Melâmet ehlini âzâde-i zerk u riyâ buldum

İbâdetle diler kim cenneti teshîr ide zâhid
Anuçün zümre-i zühhâdı ben ehl-i sivâ buldum”¹²

Sosyal konularda yazdığı şiirlerinde toplum ve yönetim meseleleriyle ilgili tenkitleri varsa da bunlar Tanzimat döneminin diğer şairlerinde olduğu gibi belli kişi ve olayları hedef almazlar. Hersekli’nin kendisinden önceki hikemî şairler gibi devrinden şikâyet etmekle yetindiği görülmektedir. Şu serzenişleri buna örnektir:

10 bk. *Divan*, s. 107-109.

11 Bk. *Divan*, s. 101.

12 Bk. *Divan*, s. 98.

“Araştırdım hezârân kerre tab’-ı ehl-i dünyâyı
Hele yârân ile hûbânı gayet bî-vefâ buldum

Yazıklar kim cihân olmuş firib-âlûd-ı ârâyış
Ricâlin hâlini hem şîve-i tavr-ı nisâ buldum

Edânîye temelluk âriyet bir ömr için değmez
Bu sûretle teayyüş fikrini pek nâ-becâ buldum”¹³

Beyitleri arasında:

“Çek elin râhatsa maksat istibdâddan
Hep anın zımnındadır bu âlemin gavgâları”

gibi Nâmık Kemal’i hatırlatan sert çıkışlara nâdiren rastlanır. Kaynakların ortak değer yargısı, Hersekli’nin şiirlerinde mizacı gibi haşin, atak hatta orijinal de olmadığı konusunda birleşir.

Ârif Hikmet, edebiyat dünyasında şairliği ile anılmış fakat onun nâsirlik yönü nesirlerinin yayınlanmamış olmasından dolayı ihmal edilmiştir. Halbuki onun Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa’dan önce meşrutiyetçi ve yer yer cumhuriyetçi fikirlerini ortaya koyduğu nesirleri Osmanlı aydınları arasında gizliden gizliye tartışmalara konu olmuştur. Ayrıca nesirlerinde ele aldığı bahisler dinden felsefeye, siyasetten hükümete, hikemiyattan edebiyata kadar geniş bir çeşitlilik oluşturur. En ziyade üzerinde durduğu hususlardan biri de Tanzimat ve Batılılaşma’dır. Özellikle ilim ve fende, teknik ve sanayide Avrupa’yı örnek almak yerine, birtakım heveskârların Frenkleri medh ü senâ etmeleri sonucunda insanların Frenkliğe meyletmelerini ve sonuçta Avrupa’nın yaşayış biçimlerinin taklit edilmesini tenkit eden Ârif Hikmet ilim ve fennin bütün insanlığa ait olduğu, bunu Frenklik ile özdeşleştirmenin yanlışlığı üzerinde ısrarla durmuştur.¹⁴ Tanzimat’ın toplumu ilgilendiren pek çok meselesini dile getirme hususunda açık sözlü ve fütursuz bir münekkit olarak yazdığı ancak neşretmekten daima çekindiği lâyiha ve makalelerin her biri ayrı bir düşünce hatta inceleme mahsulüdür. Bütün nesirlerinde dili sanatkârane biçimde kullanan Ârif Hikmet konuları ele alıp değerlendirme ve icmal etmede de başarılıdır.

Devrinde sevilen bir şair olan ve şiirleri döneminin bazı dergilerinde yayımlanan Hersekli’nin ölümü üzerine düşürülen tarihler arasında İbnülemin’in ve Mehmed Âkif’in şiirlerinin ayrı bir önemi vardır. Mehmed Âkif’in Safahat’ta bulunmayan uzun manzumesi bir mersiyeden çok, Hersekli’nin vefatından bir ay sonra kaleme

13 Bk. *Divan*, s.98-99.

14 Bk. Metin Kayahan Özgül, *a.g.e.*, s. 155 vd.

alınan ve onun karakteriyle özelliklerini anlatan kaynak değerinde bir metin olarak önem taşımaktadır.¹⁵

Bu manzumedeki şu mısralar bize Arif Hikmet Bey'i daha güzel bir şekilde anlatmaktadır:

.....
 Bu ne dehşetli haber! Öldü mü Ârif Hikmet?
 Kapasın defter-i eslâfî da artık millet.
 O ne kıymetli bedîaydı seleften halefe,
 Hayf, sad hayf ki Hikmet gibi ashâb-ı kemâl,
 Ediyor sicn-i sefâlette hayâtı ikmâl.
 Var olun ey süfehâ, Hazreti mahveylediniz,
 Ölmemişken, aman ölsün diyerek beklediniz!
 Öyle dürdâne-i irfâna kıyar mı insan,
 Utan ey ümmet-i merhûme, şu nâmından utan!
 Enbiyâ vârisine böyle mi hürmet edilir,
 Size bunlar gün olur öğretilir, söyletilir.

.....
 Öyle bir fâzıl-ı nihrîr idi Ârif Hikmet
 Ki onun mislini nâdir görecektir ümmet.
 Hâs idi kendine pek şanlı olan vâdîsi,
 Ümmetin oydu hakîkatte hele Sa'dî'si.
 Şi'r-i lâhût-i güzînânesi ilham bütün,
 Nesri hep terceme-i vâzih-ı âyât-ı ledün.
 Seyf-i meslûl-i hakîkat gibi gâhî kalemi,
 Görünüp bâtıla eyler idi me'vâ ademi.
 Gâh ney-pâre-i mansûr gibi cûş ederek,
 Duyururdu dem-i can-bahşını yüksek yüksek.
 Neydi Allâh o enfâs, o kudsî nefehât
 Ki verirdi "ve nefahnâ" da olan rûha hayât,

.....
 Üdebâ-yı Acem'in ekseri mazbûtu idi,
 Arab'ın birkaçı bilhassa mağbûtu idi.
 Edebiyyâtımızı öyle bilir şair ben
 Görmedim, hem göremem şimdiki şâirlerden.
 Hangi bir nâdire-i şi'r olunursa inşâd,
 Altını üstünü ezberden okurdu üstâd;
 Hangi bir mebhas-i hikmet sürülürse ileri,

15 Bu manzume ilk olarak *Sırat-ı Müstakîm*'in 27. sayısında (12 Şubat 1324/25 Şubat 1909) neşredilmiş, daha sonra da *Kemâlî'l-Hikme*'de bazı küçük değişikliklerle tekrar yayımlanmıştır. Bu manzume Ertuğrul Düzdağ tarafından neşredilen *Safahat*'a da alınmıştır (İstanbul 1987, s. 509-518).

Bırakırdı onun efkârı hep ârâyı geri.
 Bezle-gûlukta Ubeyd'in bile fevkında idi,
 Akla gelmez nüketin kendisi farkında idi.
 Gâh tarihe dalıp gitmiş olan a'sârı,
 Gösterirdi bize tasvîb-i fûsûn âsârı.

.....
 İşte meydanda *Levâmi*'le *Levâiyh* duruyor,
 Bütün elvâhına bak *Sâniha*'lar mevc uruyor.
 Yâ o *Misbâh* ne ulvî, ne kadar parlaktır,
 Çâr-ı rûkn-i edebîn çârumu dense hakır.
 Hele *Dîvân*'ı için söyleyecek söz bulamam,
 O kadar doğrusu idrâkime mağrûr olamam.
 Arab'ın şâir-i yektâsı Cerîr'in bir gün,
 Sorulur re'yi beş-on nâbîga-i şî'r için;
 Serdeder her biri hakkındaki efkârını da,
 Sıra Hansâ'ya gelince durur artık orada.
 Sonra huzzâr, "Neye sustun?" diye sordukta, Cerîr
 Der, "Onu çünkü benim haddime düşmez takdîr!"
 Hikmet'in şîiri de aynıyla budur şimdi bana,
 Ben dahi bilmeliyim mevkiimi doğrusu ya!

.....
 Düşünülsün bu da bir söylenecek lâf mıdır?
 Lâubâliydi demek hazrete insâf mıdır?
 Lâubâliydi, fakat kimlere karşı acaba?
 Kimdi bî-çâreyi baştan çıkaran ehl-i hevâ?

.....
 Ârif, bize sen bârika-i hikmet-i Hak'tın,
 Dar geldi cihân şa'saa-i feyzine baktın,
 Yükseldin ufuktan bizi zulmette bıraktın.
 Mâdâm ki bir gün gelecek ayrılacaktır,
 Evvel ne için kalbimizi nârına yaktın!

Hersekli'nin bazı şîirleri döneminin edebiyat dergilerinde yayınlanmıştır (*Hazîne-i Fünûn*'un değişik sayılarında otuzdan fazla gazeli bulunmaktadır). Yazma nüshalarındaki asıl adı *Âsâr-ı Hikmet* olan ve klasik bir divan gibi tertipli olmayan bütün şîirleri, Mahmud Kemal İnal tarafından "Hersekli Ârif Hikmet Bey" başlıklı uzunca bir mukaddime ile birlikte "*Âsâr-ı Müfîde Kütüphanesi*" kitapları arasında *Divan* adı altında yayımlanmıştır (İstanbul 1334). Bu divanın başında "Münâcât", "Tehlîl" ve "Tazarru" başlıklı şîirleri ile "Tevhîd-i Bârî" adlı elli iki beyitlik kısa bir mesnevi yer almaktadır. Na't ve methiyeler, akabinde elli üç beyitlik kaside tarzında "Hasbihâl" adlı bir tevhid, "Manzume" ve "Hasbihâl berâ-yi Nefs-i Nâtika" başlıklı iki kaside, birkaç müseddes ve arkasından da üç uzunca kasideden sonra 168

adet mürettep gazelden ibaret “Gazeliyyât” kısmı gelir. Bunlar arasında Nâmık Kemal, Hâlet Bey ve Kâzım Paşa ile bazan ikili, üçlü ve bazan da dörtlü müşterek gazellerle çeşitli şarkı ve nazîreleri de bulunmaktadır. “Nâ-tamam Gazeliyyât”tan sonra kıtaların yer aldığı divan, müfredlerle sona ermektedir.

Ârif Hikmet’in divanı dışında yazma defterler halinde mevcut birkaç eseri daha bulunmaktadır (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 2570’te bir arada ciltli). Bunlardan *Levâyi-hu’l-hikem*’de felsefî, dinî, tasavvufî ve ahlâkî konular, *Misbâhu’l-izâh*’ta Avrupalıların terakki ettikleri, maarifte, sanayide onlara yetişebilmek için âdetlerini taklit değil, ilimlerini elde etmek gerektiği, *Levâmiu’l-efkâr*’da edebiyat, şiir, nesir, toplum, hürriyet, meşrutiyet ve rejim meseleleri, *Sevânihu’l-beyân*’da ise Tanzimat’ın mahiyeti ve olumlu, olumsuz yönleri ele alınmıştır. Mecelle’deki bazı bahisleri şerh ve tenkit eden bir eserinin daha olduğundan bahsedilmişse de bulunamamıştır.

KAYNAKLAR

- Hersekli Arif Hikmet, *Divan* (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal [İnal]), İstanbul 1334, nâşirin mukaddimesi, s. 3-78.
- İbnülemin Mahmud Kemal [İnal], *Kemâlü’l-hikme*, İstanbul 1327; tür. yer.
- Aynı müellif, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930, s. 639-642, 1496-1497.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1338 , II, 335-337.
- Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1979 , II, 973-974.
- Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet* , Ankara 1987.
- İsmail Ünver, “Hersekli Ârif Hikmet”, *Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1989, VIII, 168-172.
- “Arif Hikmet Bey (Hersekli)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1959, II, 1003-1005;
- “Hersekli Arif Hikmet”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, IV, 208-209.
- İsmail Hikmet [Ertaylan], *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1925, I, 136-160.
- Ahmed Râsim, *Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul 1924, s. 106-1067.
- İsmail Habib [Sevük], *Türk Teceddüd Edebiyatı*, İstanbul 1340, s. 366-370.
- Mehmed Tefvik, *Kafîle-i Şuarâ*, İstanbul 1290, s. 152-154.
- Mehmed Akif Ersoy, “Hersekli Arif Hikmet”, *Safahat* (hazırlayan M. Ertuğrul-Düzdağ), İstanbul 1987, s. 509-518.